

overwinnen. Maar het is zeker niet onmogelijk om Nietzsche in een welbepaalde zin als religieus denker te typeren. En het is ook mogelijk de stelling te verdedigen dat Nietzsche het christendom niet zozeer wilde vernietigen als wel ‘uitdagen tot de strijd’. Het belang van strijd voor Nietzsche, als onlosmakelijk behorend tot het leven, komt in dit boek niet echt aan bod. Wat er ook van zij, dit is een geweldig boek, een plezier om te lezen, een ‘must-read’ voor iedereen die in Nietzsche geïnteresseerd is, op welk niveau dan ook. En, zoals gezegd, een oproep tot liefde voor het leven, ook al is dit niet bepaald altijd even evident.

Philippe LEPERS (Geluvelde)

***

VISIE IS GEEN ‘OLIFANT DIE HET UITZICHT BELEMMERT’

Donald Loose, *Democratie op wankele bodem. Over de politiek en het politieke*, Amsterdam, Boom, 2021, 416 p., ISBN 9789024439836, € 29,90.

Met *Over vriendschap. De praktische filosofie van Kant* won Donald Loose in 2019 de Socratesbeker. De prijs wordt toegekend aan ‘het meest urgente, oorspronkelijke en prikkelende Nederlandstalige filosofieboek van het jaar’. De jury prees de studie als filosofisch doortimmerd en niet uitsluitend geschreven voor vakgenoten. ‘Het boek slaat een brug naar de publieksfilosofie vanuit de academische filosofie door een uitzonderlijke precisie te combineren met een thema dat eenieder aangaat. Een exercitie die bovendien een grote filosoof opnieuw toegankelijk maakt voor een breder publiek en, in diezelfde beweging, een ogenschijnlijk alledaags thema filosofisch verdiept.’ Gelijkaardige lof verdient de auteur voor zijn studie over democratie.

Als we kunnen spreken van een ‘fait primitif’ van een filosofie, dan is dit in *Democratie op wankele bodem* het belang van de representatie, in de betekenis van politieke vertegenwoordiging en ideologische verbeelding, voor de moderne democratie die door onverzoenbare tegenstellingen getekend is. Visie is geenszins ‘een olifant die het uitzicht belemmert’, zoals premier Rutte ongelukkigwijze beweerde. De auteur verwoordt die grondintuïtie in het spoor van Claude Lefort als volgt: ‘Het al of niet erkennen van de verbeeldende en verbeelde identiteit van de macht leidt tot het onderscheid tussen een symbolisch maatschappijbeeld met een open, interpretatief en reflexief karakter en een imaginaire, in zichzelf besloten identiteit van de samenleving.’ (19)

Wat is democratie en wat hoort ze te zijn? Welke is de essentie van het

politieke project? Loose gaat in het eerste hoofdstuk te rade bij Machiavelli, voor hem de eerste Europese denker van de moderne maatschappij. Voor de geniale Florentijn is het wantrouwen tussen de elite (*i grandi*) en het volk (*il popolo*) niet alleen feitelijk, maar ook wenselijk. Enerzijds is de samenleving onophefbaar verdeeld: de machtigen staan qua belangen fundamenteel tegenover de machtelozen. Anderzijds wantrouwen de groten de wispelturigheid en onvoorspelbaarheid van de massa. De vorst, resp. de republiek, moet het antagonisme van de burgerlijke maatschappij niet neutraliseren, maar productief optillen naar het politieke niveau van een gemeenschappelijk belang, een gedeeld geloof en een wederzijds vertrouwen. Democratie is eenheid en rechtsgelijkheid, ondanks verdeeldheid en verscheidenheid, en andersom veelzijdigheid binnen juridische en politieke samenhangheid.

Het tweede hoofdstuk verkent de rechtsstaat als ideaalconstruct van de maatschappelijke cohesie en als legitimatie voor het vertrouwen vanwege de burgers in de politieke macht. Met Hobbes als grondlegger van de politieke representatie en Rousseau als verdediger van de onvervreembare volkssoevereiniteit ligt de tegenstrijdigheid van de uitvoerende macht van de politiek vs. de wetgevende wil van het volk op tafel. Vervolgens wil Kant een synthese bieden en daarbij recht doen aan het schuren van feit en norm, d.w.z. van het fenomenale en het noumenale. De permanente dialoog tussen formele morele principes en substantiële maatschappelijke gegevens zijn voor Kant het fundament van de rechtsstaat. Het constructivisme ontwerpt in zijn spoor een procedurele vertaling van het antagonisme tussen de volkswil en de uitvoerende macht. Zonder transcendent legitimitetsprincipe pogen Habermas en Rawls toch een alternatief te bieden voor het rechtspositivisme. Loose betwijfelt echter of zij erin slagen om de maatschappelijke cohesie kritisch te verankeren. We moeten volgens de auteur erkennen dat het gelden van het recht steeds berust op een vorm van normativiteit en niet louter op de constructie van een geldigheid.

Het derde hoofdstuk belicht de crisis van het liberalisme en de teloorgang van de sociaaldemocratie. De naoorlogse welvaarts- en verzorgingsstaat liet zien hoe de realisatie van hoogstaande normatieve projecten afhangt van contingente gunstige economische voorwaarden. Toen die omstandigheden wegvielen bleek meteen de kwetsbaarheid van het ideaal. De auteur schetst, aan de hand van Marcel Gauchet, hoe het klassieke liberalisme (met de natie, de wetenschap en het vooruitgangsgeloof als pijlers) zich transformeerde tijdens de crisissen van de 19^e en begin 20^e eeuw. *Les trente glorieuses* waren een compromis dat vrijheid en gelijkheid wist uitte balanceren. De veranderde internationale verhoudingen, d.w.z. de herprofilering van het Amerikaanse imperialisme en de val van het communisme, hebben dit harmonieuze spanningsveld echter opgebroken. Het socialisme verwaterde tot de verdediging van verworven rechten, gestoeld op eigenbelang en hedonistisch consumentisme. Het heeft niet langer een langetermijnproject, een zicht op een maatschappelijke collectieve vrijheid en het daarmee gepaard gaande rechtsbestel. Het socialisme mist vooral een eigen

politieke visie. Het kon bijgevolg geen daadwerkelijk verzet bieden tegen het oprukkende neoliberalisme. ‘Geen rechten zonder plichten’, zoals de zogenaamde derde weg proclameerde, liep uit op ‘geen winst zonder investering’. De sociale rechtvaardigheid verkoelde tot marktgestuurd zelfbeheer.

Met die neoliberale dominantie zijn we beland bij het thema van het vierde hoofdstuk. De auteur leest kritisch de colleges van Michel Foucault over de neoliberale bestuurlijkheid. Reeds voor de Tweede Wereldoorlog heeft het liberalisme zich hervormd tot een doctrine waarbij de staat ten dienste staat van de vrije markt. Die idee werd na 1945 herwerkt door het Duitse Ordoliberalisme. De staat moet in die optiek de samenleving actief besturen opdat de markt vrij spel krijgt en de burgers zich maximaal gedragen volgens de concurrentielogica. De vrijheid is volgens het tijdschrift *Ordo* geen natuurlijk fenomeen, maar het effect van management. De Chicago School heeft daarna de dominantie van de economie op de politiek internationaal doorgedrukt. Het neoliberalisme heeft de rechtsstaat omgebogen van een beschermende instantie voor alle gelijkbetrokken burgers naar een wapen in handen van het geglobaliseerde bedrijfsleven. De multinationals wantrouwen de individuele en sociale rechten van de burgers. De rechtsstaat wordt belaagd, waar de politiek de rechten wil veiligstellen tegen de economische belangen en de logica van de markt. Loose argumenteert dat het neoliberalisme uiteindelijk onhoudbaar is, juist voorzover het succesvol is. Het neoliberalisme, dat uitloopt op isolement en wedijver, onverschilligheid en overdraagzaamheid, heeft nood aan het reveil van de grondintenties van het klassieke liberalisme, d.w.z. juridische gelijkheid gestoeld op de onvervreembare autonomie van de enkeling. Vrijheid wordt dan niet opgevat als regellose negatieve onafhankelijkheid, maar als de erkenning van een universele normativiteit die het regulatief beginsel van een leefbare samenleving vormt.

Het gedachtegoed van Carl Schmitt vormt de uitdaging van het vijfde hoofdstuk. De controversiële jurist confronteerde het liberalisme met zijn vergeten tegendeel. De roep om een collectieve identiteit gaat volgens Schmitt gepaard met een politieke beslissing over de scheidslijn tussen vriend en vijand. In zijn spoor beschouwt Chantal Mouffe, anders dan de voorstanders van een op consensus gerichte overlegdemocratie, ook de morele en juridische grondbeginselen waarop zo’n consensus zou steunen, als vatbaar voor onophefbare tegenstellingen. Het liberale vrijheidsprincipe en de democratische gelijkheidsprincipe zijn onverzoenbaar. Ze moeten bijgevolg telkens opnieuw onderhandeld worden. De democratie is juist het uithouden van de dissensus aangaande waarden op grond van tegenstrijdige belangen. Mouffe komt op voor een links populisme. Geïnspireerd door Antonio Gramsci reflecteert zij over de opbouw van een antineoliberale hegemonie. Het gaat om een strategie die uit collectiviteiten en de clustering van disparate groepsverbanden een nieuwe transversale eenheid construeert. Loose vraagt zich echter af of we het heil tegen het gevestigde en oprukkende rechtspopulisme kunnen vinden in een kopie van

linkse signatuur. Zijn we er echt toe veroordeeld om van de ene hegemonie in de andere te belanden? Is de hoop op een stabilisering van tegengestelde krachten, wat Machiavelli's gemengd regime evengoed als de parlementaire democratie beogen, per definitie ongeloofwaardig geworden?

Het zesde hoofdstuk verruimt die problematiek tot het populisme in het algemeen. Loose schetst zowel zijn terechte verzuchtingen als zijn destructieve invloed op de democratie. Waar komt de massale onvrede over de politieke representatie en haar instellingen vandaan? Het populistische onbehagen werd reeds door Friedrich Nietzsche aangekondigd als de kroniek van een onvermijdelijke illusie, in het spoor van de dood van God. Het nihilisme, dat het Westen in zijn greep houdt, biedt geen ander perspectief dan een allesvernietigend wantrouwen, ook ten aanzien van vrijheid en gelijkheid, de pijlers van de democratie. Het extreem van de absolute zin hebben we ingewisseld voor dat van de absolute zinloosheid. Alle waarden zijn fake. Maar voor Gauchet is de profeet van het algemene nihilisme en het ressentiment van de verliezers met zijn aankondiging van de *Übermensch* niet onze gids die ook een uitweg biedt. Met name Jacques Rancière en Pierre Rosanvallon geven aanzetten om de democratische representatieve structuren te herdenken. Rancière pleit voor fora die de onzichtbaren weer zichtbaar maken, als alternatief voor het populisme. Voor Rosanvallon moet de crisis van de representatie worden bijgestuurd door complexere vormen van raadpleging, informatie, controle en verantwoording.

In het laatste hoofdstuk betwist Loose de thesis alsof de historische onbepaaldheid het ultieme wezen van de democratie uitmaakt, zoals Lefort (die gefocust is op de tegenstelling tot monarchie en totalitarisme) lijkt te suggereren. De symbolisch lege plaats van de macht is de noodzakelijke, maar is ze ook de voldoende voorwaarde voor de democratie? De auteur pleit ervoor de fenomenologie aan te vullen met het inzicht van de klassieke politieke filosofie, in lijn met het kritische project van de Duitse Verlichting. Basisidee is dat ethiek en politiek aangewezen zijn op elkaar, zonder samen te vallen. Als Kant spreekt over het *typos* van de wet, dan viseert hij geen concrete, positieve wetten, maar het gelden van de wetmatigheid. De politiek (*la politique*), d.w.z. het dagelijkse reilen en zeilen van de bestuurlijke macht, de wetgeving en de rechtspraak, is in die optiek deel van een breder ethisch, ideologisch legitimerend kader (*le politique*). (Loose gebruikt de term 'ideologie' in positieve zin.) Het perspectief van een algemeen belang, geschraagd door instellingen en wetten, en gedragen door een cultuur van burgerzin en persoonlijk moreel besef, is nodig willen de onoplosbare tegenstellingen en strijdvormen in de samenleving beheersbaar kunnen zijn.

De auteur leest de klassieke filosofen met even veel aandacht als de hedendaagse politieke denkers. Hij verkent breed en verdwaalt nergens. Kant was in zijn boek over vriendschap, hij blijft aangaande democratie zijn gids bij uitstek om pluralisme en consensus, maar fundamenteel het zichtbare en het onzichtbare samen te denken. 'We moeten zowel het politieke als de zelfstandige symbolische

orde bevrijden uit de bestaande sociaal-emiprische machtsverhoudingen en het ethische in zijn autonome geldigheid herstellen tegenover de politieke machtsverhoudingen en de maatschapeplijke overtuigingen.’ (343) Sommige boeken lees je in je zetel, andere achter je bureau: *Democratie op wankele bodem* is van het laatste slag. Loose formuleert niet altijd gemakkelijk, maar wel nauwkeurig. Sommige zinnen wil je gewoon overschrijven: ‘Het is en blijft een opgave van de academische wereld om jaar na jaar de leidinggevende elite van de toekomst het fundamenteel verschil bij te brengen tussen een utilistische calculus en een plichtenleer, tussen een destructief economisch waanbeeld van eigenbelang en de reële drijfveren van een zinvol bestaan.’ (11) Of: ‘In tijden van crisis blijkt het beroep op burgerzin plots weer actueel. Maar een beroep doen op die burgerzin zonder morele drijfveer is verwachten dat een atheïst religieuze rituelen praktiseert.’ (360)

Loose betreft zijn lectuur van vakfilosofen steevast op de actualiteit: de gele hesjes, Syriza en Occupy, de bankencrisis, autoritaire regimes en extreemrechts, populisme en technocratie, belastingontwijking, social media. Finaal zoekt hij naar een alternatief voor het alomtegenwoordige politieke onbehagen. Hij stapt niet mee in *De ondergang van het Avondland*, noch in een soort esthetisch treuren over het uitgebluste *Grand Hotel Europa*. Hij sluit af met een statement over ‘de jeugdigheid van het oude Europa’. De auteur ziet in de Europese Unie het hoopvolle project binnen de actuele multipolaire geopolitieke situatie, een alternatief voor het imperialisme en het nationalisme. Europa biedt een perspectief dat door de transcendentie van universeel recht en gerechtigheid als normatief toekomstbeeld wordt bepaald. Ik vraag me af of de voorgestelde remedie volstaat als uitweg uit de ecologische verstoring, waarvan de energie- en klimaatcrisis de meest acute symptoom zijn; uit de geopolitieke verschuivingen, met toenemende machtsaanspraken en dreigend geweld; uit de structureel verwortelde economische ongelijkheid op binnenlands en mondiaal niveau, met armoede en vluchtelingen tot gevolg, etc. Is hier toch niet een fundamenteeler nieuwe bestuurskunst van doen, een nieuwe zorg voor zichzelf en de ander, voor de planeet?

Loose is hoopvol, maar zijn optimisme is getemperd. Zowel het *Woord Vooraf* als de *Epiloog* eindigen met een citaat uit *La Peste* van Albert Camus. ‘Op een dag zou, ter lering en ongeluk van de mensen, de pest haar ratten weer wekken en hen in een gelukkige stad weer laten creperen.’ (24) En: ‘Het enige wat ik zeg is dat er op aarde rampen zijn en slachtoffers en dat je zo veel als mogelijk moet weigeren te heulen met de ramp.’ (374)

Rob DEVOS (Brugge)

***